

JUGOSLOVANSKO–IZRAELSKO TAJNO SODELOVANJE V SENCI PRVE ARABSKO–IZRAELSKE VOJNE IN SPORA Z INFORMBIROJEM (1948–1953)

Mateja REŽEK

Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenija
e-mail: mateja.rezek@fhs.upr.si

IZVLEČEK

Članek obravnava jugoslovansko-izraelske odnose med letoma 1948 in 1953. Na podlagi arhivskega gradiva Uprave državne varnosti (UDV) in drugih virov ter znanstvene in spominske literature so osvetljeni tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom, ki sta jih vzdrževala načelnik protiobveščevalnega oddelka jugoslovanske UDV Edo Brajnik in izraelski obveščevalec Shaik Dan, zlasti ilegalni tranzit orožja in letal za izraelsko vojsko prek Jugoslavije med prvo arabsko-izraelsko vojno, izraelske gospodarske usluge Jugoslaviji v času spora z Informburojem ter jugoslovansko-izraelsko obveščevalno sodelovanje v začetku petdesetih let. Tajni stiki med državama so vpeti v širši okvir mednarodne politike, ki jo je krojila hladna vojna, orisana pa je tudi bližnjevzhodna strategija jugoslovanske diplomacije v obravnavanem obdobju.

Ključne besede: Jugoslavija, Izrael, prva arabsko-izraelska vojna, spor z Informburojem, Uprava državne varnosti (UDV), Edo Brajnik, Shaik Dan

COLLABORAZIONE SEGRETA TRA JUGOSLAVIA E ISRAELE ALL'OMBRA DELLA PRIMA GUERRA ARABO-ISRAELIANA E IL CONFLITTO CON IL COMINFORM (1948–1953)

SINTESI

L'articolo intende trattare delle relazioni jugoslavo-israeliane nel periodo tra il 1948 e il 1953. In base al materiale d'archivio dell'Amministrazione di Sicurezza dello Stato (l'UDBA) e altre fonti storiche, nonché letteratura scientifica e memorialistica si fa luce sui contatti segreti tra Jugoslavia e Israele, mantenuti dal capo della quinta sezione dell'UDBA jugoslava Edo Brajnik e l'agente segreto Shaik Dan, in modo particolare sul traffico di armi per l'esercito israeliano e il loro transito attraverso Jugoslavia prima e durante la prima guerra arabo-israeliana, sui favori economici ricevuti dalla Jugoslavia nel periodo del suo conflitto con il Cominform e sulla collaborazione tra i servizi segreti

jugoslavi e israeliani, l'UDBA e il Mossad, nei primi anni Cinquanta. I contatti segreti tra i due stati sono esposti in un contesto più ampio di politica internazionale forgiata dalla guerra fredda.

Parole chiave: Jugoslavia, Israele, prima guerra arabo-israeliana, conflitto con il Cominform, Amministrazione di Sicurezza dello Stato, Edo Brajnik, Shaikhe Dan

UVOD

Velika Britanija je v prvih letih po drugi svetovni vojni naglo izgubljala nadzor nad mandatnim ozemljem v Palestini. Njeni predstavniki so se čedalje bolj zavedali, da so z lahkomišelnostjo Balfourjevo deklaracijo zanetili arabsko-judovski spor, ki je postal nevzdržen celo za prekaljene britanske kolonialiste. Britanske oblasti so si obupno prizadevale, da bi zavrle množično priseljevanje Judov v Palestino in preprečile nastanek judovske države ter s tem ohranile dobre odnose z arabskimi državami in svoj vpliv na Bližnjem vzhodu, a so trčile z interesi Sovjetske zveze in Združenih držav Amerike (ZDA).

Sovjetska zveza si je prizadevala izriniti Veliko Britanijo z Bližnjega vzhoda, zato je podpirala priseljevanje Judov v Palestino in nastanek judovske države. S tem je učinkovito spodkopavala britansko prevlado na Bližnjem vzhodu in utrjevala svoj vpliv v regiji. Za odpravo britanske prevlade na Bližnjem vzhodu so si prizadevale tudi ZDA, čeprav v strahu pred poslabšanjem odnosov z arabskimi državami in s tem povezanim ogrožanjem dostopa do arabske nafte sprva niso bile naklonjene ustanovitvi judovske države. Kljub pomislekom se je ameriški predsednik Harry Truman preveč bal sovjetskega prodiranja na Bližnji vzhod, na predvečer predsedniških volitev pa ni bil imun niti na pritiske vplivnih ameriških judovskih organizacij, zato so začele ZDA podpirati delitev Palestine in ustanovitev judovske države.

Velika Britanija ni bila več kos zapletenim razmeram in čedalje hujšim spopadom med Judi in Arabci. V začetku leta 1947 je napovedala, da bo odstopila kot mandatna sila, reševanje palestinskega vprašanja pa je prepustila Združenim narodom (ZN). Generalna skupščina ZN je 29. novembra 1947 s tesno dvotretjinsko večino sprejela resolucijo o delitvi Palestine na judovski in arabski del. Odločilna je bila podpora obeh velesil, Sovjetske zveze in ZDA,¹ Jugoslavija, ki je prej zagovarjala arabsko-judovsko federacijo, pa se je glasovanja o delitvi Palestine vzdržala (Režek, 2013, 365–366).

Zanimanje jugoslovanske diplomacije za Bližnji vzhod je bilo v prvih povojnih letih razmeroma omejeno, bližnjevzhodno dogajanje pa je opazovala kot boj zatiranih narodov proti starim kolonialnim silam in kot rivalstvo ameriških, britanskih in francoskih imperialistov za nadzor nad regijo. Kljub omejenemu zanimanju jugoslovanske diplomacije lahko v prvem povojnem desetletju v njeni bližnjevzhodni politiki zaznamo vsaj tri obdobja. Prvo obdobje med letoma 1945 in 1948 je zaznamovala tesna navezanost

¹ Več o bližnjevzhodni politiki velesil: Brown, 2004; Fawcett, 2005; Golan, 1990; Halliday, 2005.

na Sovjetsko zvezo, ki se je izrazila tudi v jugoslovanski zunanji politiki. Jugoslavija je zato sledila sovjetski strategiji izrivanja Velike Britanije z Bližnjega vzhoda, aktivno sodelovala pri ilegalnem preseljevanju Judov v Palestino (Režek, 2013, 367–372) in bila med prvimi državami, ki so priznale Izrael in z njim vzpostavile diplomatske odnose. V drugem obdobju med letoma 1948 in 1953 je jugoslovansko zunanjo politiko krojil spor z Informbirojem in z njim povezano iskanje novih zaveznikov, v tretjem obdobju od leta 1954 do sueške krize 1956 pa so se že pokazali obrisi nove jugoslovanske bližnjevzhodne strategije. Po letu 1956 sta jugoslovansko politiko do Bližnjega vzhoda zaznamovali podpora arabskim državam ter zavračanje izraelske ekspanzivne politike in ameriškega neokolonializma, ključna dejavnika zunanjepolitičnega obrata pa sta bili zamenjava režima v Egiptu in doktrina aktivne miroljubne koeksistence, ki je postajala središče jugoslovanske zunanje politike.

Članek obravnava obdobje med letoma 1948 in 1953, ki je bilo tako za Jugoslavijo kot za Izrael eno najtežjih, obenem pa je bilo to tudi obdobje njenega najintenzivnejšega sodelovanja. Na podlagi arhivskega gradiva Uprave državne varnosti (UDV)² in drugih virov ter znanstvene in spominke literature je osvetljeno tajno jugoslovansko-izraelsko sodelovanje med letoma 1948 in 1953, zlasti ilegalni tranzit orožja za izraelsko vojsko med prvo arabsko-izraelsko vojno, izraelsko oskrbovanje jugoslovanske industrije z zahodno tehnologijo v času spora z Informbirojem ter obveščevalno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom v začetku petdesetih let. Tajni stiki med državama so vpeti v širši okvir mednarodne politike, ki jo je krojila hladna vojna, orisano pa je tudi razmeroma spretno krmarjenje jugoslovanske diplomacije med sprtima stranema na Bližnjem vzhodu.

Tajni stiki med jugoslovanskimi oblastmi in judovskimi organizacijami, ki so si prizadevale za ustanovitev judovske države v Palestini, segajo v leto 1946. Sprva so bili vzpostavljeni z namenom ilegalnega preseljevanja Judov v Palestino, med prvo arabsko-izraelsko vojno in v času jugoslovanskega spora s Sovjetsko zvezo pa se je tajno sodelovanje med državama okrepilo. Obveščevalna naveza iz prvih povojnih let med Edom Brajnikom, načelnikom protiobveščevalnega oddelka UDV za Jugoslavijo, in izraelskim obveščevalcem Shaikejem Danom je prerasla v razvejano politično, gospodarsko, vojaško in obveščevalno sodelovanje. Arhivski viri, zlasti za raziskavo ključni dokumenti UDV, so razmeroma skromni in pomanjkljivi, a toliko zgovornejši. Dokazujejo namreč, da so bili tajni stiki med državama intenzivnejši od diplomatskih in nemalokrat celo v nasprotju z njimi.

ILEGALNI TRANZIT OROŽJA IN LETAL ZA IZRAELSKO VOJSKO

Velika Britanija je po izteku mandata maja 1948 umaknila svoje sile iz Palestine. Arabske države so ostro zavračale delitev Palestine, judovska stran pa je 14. maja 1948 razglasila neodvisno državo Izrael na delu ozemlja nekdanje mandatne Palestine, ki so ga ZN namenili judovski državi. Novo državo so takoj napadle vojske sosednjih arabskih držav: Egipta, Transjordanije, Sirije, Libanona in Iraka. Spopadi med arabskimi oboroženimi skupinami, ki so se bojevale za enotno, arabsko Palestino, na eni strani ter judovsko

2 Več o arhivskih virih UDV o tajnih stikih med Jugoslavijo in Izraelom: Režek, 2013, 363–364.

vojaško organizacijo Hagano in bolj militantnim Irgunom na drugi strani, so se začeli že precej pred razglasitvijo judovske države. Zlasti Hagana, iz katere je na začetku prve arabsko-izraelske vojne nastala redna izraelska vojska, je v bojih z arabskimi silami pokazala več discipline in vojaške veščine, sčasoma pa se je tudi bolje oborožila.

Ker je Varnostni svet ZN uvedel embargo na uvoz orožja v Palestino,³ je Judovska agencija, kasneje judovska država, tajno kupovala in uvažala orožje v Izrael, denar zanj pa je zbirala v Evropi in v ZDA. Marca 1948 se je Golda Meir iz ZDA vrnila s 50 milijoni dolarjev, ki so jih za nastajajočo judovsko državo zbrali ameriški Judje, Hagana pa jih je takoj porabila za nakup orožja (Meir, 1987, 140–141). 150 milijonov dolarjev je zbral tudi United Jewish Appeal, polovica denarja je šla za nakup orožja, drugo polovico pa je prejel Joint Distribution Committee za pomoč Judom v evropskih državah. Meirova je v svojih spominih zapisala, da je prav ta denar pomagal Izraelu do zmage, Judje v ZDA pa so dokazali, da »je zanimanje ameriških Judov za Izrael faktor, na katerega lahko vedno računamo« (Meir, 1987, 150–151). Denar za oborožitev izraelske vojske so zbirali tudi jugoslovanski Judje, Zveza judovskih občin Jugoslavije pa ga je predala izraelskemu poslaniku (Ivanković, 2009, 102).

Judovska stran je skušala orožje kupiti od Sovjetske zveze, a je ta neposredno prodajo zavrnila in predlagala nakup orožja na Češkoslovaškem, vendar to ni smelo biti sovjetske izdelave. Pogajanja o dobavi orožja s Češkoslovaške so se začela decembra 1947 (Shay, 2008, 475), za posel z *Zbrojovko* pa se je januarja 1948 dogovoril Ehud Avriel (Ettinger, 1992, 263; Meir, 1987, 157), pred Shaikejem Danom Haganina zveza z jugoslovanskimi oblastmi (Režek, 2013, 368). Avriel je predlagal, da bi orožje z ladjami prepeljali po Donavi v Jugoslavijo, tam pretovorili na vagone in po železnici prepeljali do enega od jadranskih pristanišč, od koder bi ga z ladjami poslali v Palestino (Ettinger, 1992, 270).

Shaike Dan, od konca leta 1946 glavna zveza Hagane z jugoslovanskimi oblastmi, se je obrnil na vodjo protiobveščevalnega oddelka jugoslovanske UDV Eda Brajnika, s katerim je navezal tesne stike že med ilegalnim preseljevanjem Judov v Palestino (Režek, 2013, 370–371). Dan se je spominjal, da je poleg Brajnika v pogovorih o tranzitu orožja prek Jugoslavije sodeloval tudi Veljko Mičunović in prav ta mu je sporočil odločitev jugoslovanskega vrha: operacija je morala potekati v popolni tajnosti, podrobnosti glede organizacije prevoza orožja prek Jugoslavije pa so bile v rokah jugoslovanske tajne službe. Orožje, ki je iz Češkoslovaške priplulo po Donavi in bilo zatem po železnici prepeljano do jadranske obale, so v pristanišču v Šibeniku naložili v zaboje, označene kot pomoč v strojni opremi za Etiopijo. Marca 1948 je orožje z ladjo *Nora* odplulo proti Palestini, sledilo pa ji je še več podobnih pošiljk (Ettinger, 1992, 271–277).

V dneh, ko je *Nora* izplula iz šibeniškega pristanišča, so arabske sile uspele odrezati Jeruzalem za ves judovski promet. David Ben Gurion je konec marca Hagani ukazal, naj prebije blokado, bitko za cesto do Jeruzalema pa so poimenovali operacija *Nahšon*, po judovskem sužnju, ki naj bi na begu iz egiptovskega suženjstva prvi stopil v razdeljeno Rdeče morje. Zaradi pomanjkanja orožja je bila operacija skoraj odpovedana, a jo je v

3 UNISPAL, 46 (1948), Resolution of 17 April 1948 [S/723] <http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/9612B-691FC54F280852560BA006DA8C8>

noči s 1. na 2. april 1948 rešila letalska pošiljka orožja iz Češkoslovaške. Dan zatem se je v pristanišču v Tel Avivu zasedla ladja *Nora* iz Jugoslavije. Ne da bi Britanci opazili, so pristaniški delavci raztovorili orožje, skrito pod vrečami krompirja in čebule, Hagana pa je dobila novih 500 pušk, 200 mitraljezov in 5 milijonov nabojev (Gilbert, 2008, 167; Ettinger, 1992, 278–281). Čez nekaj dni je Hagani uspelo začasno prebiti blokado Jeruzalema, a je kratko zmagoslavje 9. aprila zasenčil zločin Irguna nad palestinskimi civilisti v vasi Deir Yassin zahodno od Jeruzalema, ki odmeva še danes. Zločini judovskih paravojaških organizacij in pozivi arabskih voditeljev palestinskim civilistom, naj se umaknejo, so Palestince pognali v množični beg, »nakba« ali katastrofa, kot Palestinci imenujejo izraelsko vojno za neodvisnost, pa je na Bližnjem vzhodu odprla novo krizno žarišče – palestinsko vprašanje.

Po napadu arabskih držav sredi maja 1948 se je Izrael znašel v izjemno težkem položaju, zato je prek ZDA in Sovjetske zveze zahteval ustavitev ognja. Varnostni svet ZN je konec junija sprejel sklep o premirju, zatišje na frontah pa je izraelska stran izkoristila za to, da se je dobro oborožila. Z novo oborožitvijo je izraelska vojska oktobra 1948 uspela potisniti arabske sile iz severne in južne Palestine ter utrditi svoj položaj v novem delu Jeruzalema. Konec decembra se je prebila do obal Akabskega zaliva, januarja 1949 pa so se pod pokroviteljstvom ZN začela mirovna pogajanja. Izrael se v prvi arabsko-izraelski vojni⁴ ni le obdržal, temveč je svoje ozemlje razširil daleč prek meja, ki jih je začrtala resolucija ZN o delitvi Palestine.

Poročilo petega sektorja Službe državne varnosti (SDV) za Jugoslavijo iz leta 1973, ki opisuje jugoslovansko-izraelsko tajno sodelovanje od leta 1946, navaja, da se je tranzit orožja iz Češkoslovaške prek Jugoslavije začel že januarja 1948, do septembra 1948 pa je bilo prepeljanih več sto ton orožja, med njimi tanki, minometi, topovi različnih kalibrov, lahko avtomatsko orožje, puške, strelivo in druga vojaška oprema.⁵ Omenjeno poročilo deloma temelji na analizi jugoslovansko-izraelskih tajnih stikov iz leta 1952, v kateri je opisana tudi pot orožja in navedena cena za njegov tranzit prek Jugoslavije: »Iz Bratislave je bilo transportirano z ladjami do Vukovarja in od tu po železnici do Šibenika. Za prvi transport 250 ton so nam plačali 75.000 dolarjev, kasneje pa za vsakega 50.000 dolarjev.«⁶

Centralni komite Komunistične partije Jugoslavije (CK KPJ) je 10. junija 1948 prejel zaupno pismo izraelskih komunistov. Generalni sekretar izraelske partije je pisal, da Izraelu primanjkuje bombnikov, lovskih letal, protiletalske obrambe, tankov in težkega topništva ter da se je o pomoči držav ljudskih demokracij pogovarjal s predsednikom vlade Davidom Ben Gurionom. Ben Gurionov odgovor je bil, da izraelska vlada prosi za vsakršno pomoč, »obstajajo pa tudi nekatera vprašanja konkretnega značaja glede pomoči Izraelu s strani Jugoslavije /.../ Vprašanja so naslednja: a) priskrbeti tranzitno letalsko bazo za transportna letala, ki bi vzletela iz vojaške letalske baze na Češkoslovaškem. /.../ Izraelska vlada bo dala bencin. Piloti bodi iz Hagane; b) da se nam proda 160 topov (s

4 Več o prvi arabsko-izraelski vojni: Morris, 2008.

5 ARS, AS 1931, škatla (šk.) 310, mapa 1, s. 161, Informacija o nekadašnji obaveštajni saradnji, činjenju uzajimnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

6 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

strelivom) /.../ Če to ni mogoče, ali bi nam potem lahko jugoslovanska vlada to kupila v Švici in nam predala?! Devize bi dala vlada Izraela. /.../ Predlagamo, da se na pobudo judovskih društev začne zbiranje denarja v korist izraelskega boja /.../« (Ivanković, 2009, 101). Ali je pismo izraelske komunistične partije kakorkoli vplivalo na nadaljnje jugoslovanske poteze glede pomoči Izraelu, ni znano, dejstvo pa je, da je Jugoslavija sodelovala pri tranzitu lovskih letal za izraelsko vojsko.

Letalstvo je poleg visoke motiviranosti izraelskih enot pomenilo največjo udarno moč izraelske vojske, ključen za izid vojne pa je bil nakup lovskih letal znamk Spitfire in Messerschmitt na Češkoslovaškem. Letala so bila večinoma kupljena v času prvega premirja sredi leta 1948, pri njihovem tranzitu iz Češkoslovaške pa je Jugoslavija odigrala vlogo vmesne postaje. Češkoslovaška je bila namreč predaleč od Izraela, da bi ga letala dosegla brez postanka in dolivanja goriva.

Shaike Dan je znova obiskal Eda Brajnika. Tokrat ga je spremljal Ehud Avriel, v pogovorih pa je sodeloval tudi Veljko Mičunović. Jugoslovanske oblasti so pod težo spora z Informbirojem pomoč Izraelu pri tranzitu letal s Češkoslovaške najprej zavrnile, toliko bolj pripravljene sodelovati pa so bile bolgarske oblasti, a so za pristanek vsakega letala zahtevale 10.000 dolarjev. Shaike Dan je spet govoril z Brajnikom, ta s svojimi nadrejenimi in tokrat je bil odgovor pozitiven. Jugoslavija je dovolila uporabo odmaknjene letališke steze na Kapinem Polju blizu Nikšića,⁷ ki so jo poimenovali s tajnim imenom *Alabama*, celotna operacija prevoza letal iz Češkoslovaške prek Jugoslavije pa je znana kot operacija *Velveta* (Ettinger, 1992, 292–296).

Konec septembra 1948 je v Črni Gori pristalo prvih šest letal iz Češkoslovaške: eno se je ob pristanku močno poškodovalo, dve od preostalih petih letal sta morali zaradi težav z gorivom zasilno pristati na Rodosu, Izrael pa so na koncu dosegla tri letala iz te pošiljke. Tem so sledila nova letala, skupaj naj bi jih bilo na Češkoslovaškem kupljenih 60. Piloti so bili večinoma zavezniški vojni veterani judovskega rodu, pretežno Američani, organizacijo poletov pa je prevzel ameriški pilot Sam Pomerantz, ki je med enim od poletov tudi sam izgubil življenje. Decembra so jugoslovanske oblasti za postanek letal s Češkoslovaške odprle letališče blizu Podgorice, od koder je konec decembra 1948 vzletelo zadnjih enajst letal za Izrael. Na Češkoslovaškem je na prevoz v Izrael čakalo še nekaj letal znamke Messerschmitt. Te so razstavili, spravili v zaboje, jih naložili na ladje in po Donavi poslali v Jugoslavijo. Tam so jih preložili na vagono in po isti poti, kot so prej prevažali orožje, prepeljali do pristanišča v Šibeniku (Ettinger, 1992, 297–303).

USLUGE SE VRNEJO

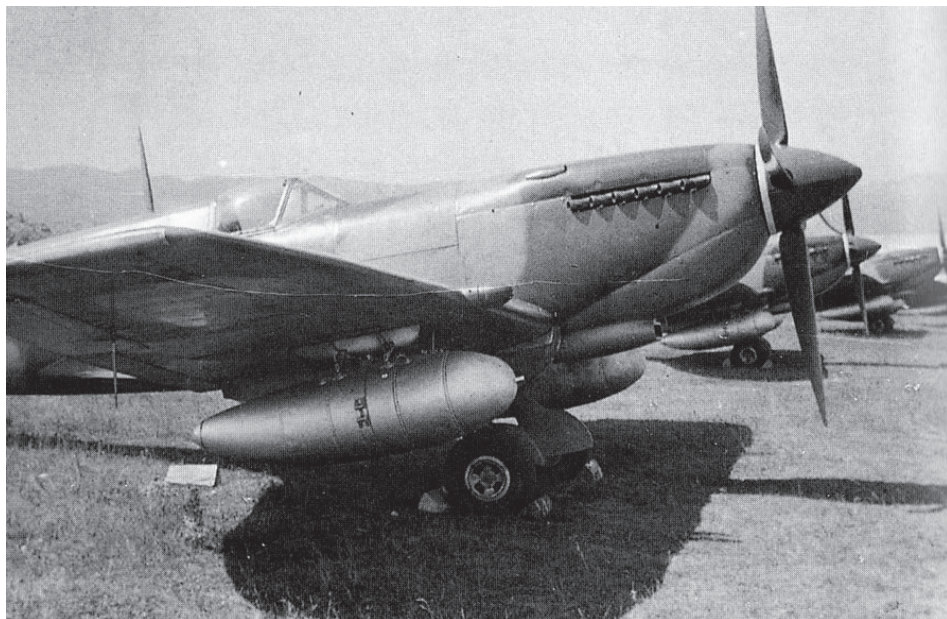
Jugoslovanske usluge nastajajoči judovski državi med letoma 1946 in 1948 niso bile majhne. Jugoslavija je s pomočjo pri ilegalnem preseljevanju Judov v Palestino (Režek, 2013, 367–372) in zatem z uslugami pri tranzitu orožja in letal za izraelsko

7 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952; ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 161, Informacija o nekadašnjoj obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

vojsko pomagala nastajajoči judovski državi priskrbeti pomemben del tistega, kar je ta najbolj potrebovala. Usluge je začel Izrael vračati kmalu po izbruhu spora z Informbirojem, zlasti z ilegalnim uvozom zahodne tehnologije za jugoslovansko industrijo, ki jo v države vzhodnega bloka, kamor je v očeh Zahoda takrat še vedno sodila Jugoslavija, ni bilo dovoljeno izvažati.

Jugoslavija je ob sporu z Informbirojem ostala brez zaveznikov in povsem osamljena. V zahodnih očeh je bila še vedno država z enim najtrših komunističnih režimov, jugoslovanski voditelji, ki so se po sporu z Moskvo začeli ozirati proti Zahodu, pa so si prizadevali, da bi to podobo omilili. Ker je bila v ZDA prepoved izseljevanja Judov v Izrael zelo občutljiva tema, so se oblasti odločile, da bodo jugoslovanskim Judom dovolile izselitev (Režek, 2013, 372), podobo Jugoslavije pa so skušale olepšati tudi v zahodnih medijih. S posredovanjem Shaikeja Dana in Ehuda Avriela naj bi v Jugoslavijo prihajali zahodni novinarji judovskega rodu, ki so v svojih člankih bralce v ZDA, Franciji, Veliki Britaniji, Italiji in drugih državah seznanjali z dogajanjem v vzhodnem bloku in z novo, drugačno Jugoslavijo (Ettinger, 1992, 303–304).

Nekoč, verjetno že leta 1948, je Brajnik poklical Dana in ga vprašal, če lahko kako pomaga pri nabavi visoke peči za taljenje železa za jugoslovansko železarsko industrijo. Shaike Dan se je v Milanu sestal z Ehudom Avrielom in judovskim poslovnežem Ephraimom Illinom, ki bi lahko priskrbel takšno peč, ter se zatem z Brajnikom dogovoril za sestanek Illina z jugoslovanskimi strokovnjaki. Odločili so se za peč ameriške izdelave

Sl. 1: Izraelska letala Spitfire na letališču blizu Nikšića med operacijo Velveta leta 1948
Fig. 1: Israeli Spitfires at the airport near Niksic during the Operation Velveta in 1948

Brassart Brothers (Ettinger, 304–305), v ta namen pa je bila ustanovljena mešana družba, prek katere so bile kasneje opravljene tudi druge transakcije v vrednosti več sto tisoč dolarjev (Shay, 2008, 474–475). Glede nakupa železarske visoke peči se biografija Shaikeja Dana (Ettinger, 1992) ne ujema povsem s poročili UDV. V analizi jugoslovansko-izraelskih tajnih stikov iz leta 1952 je namreč zapisano: »2) Prek svojih zvez so nam omogočili nabavo dveh visokih peči za našo metalurgijo. Ker je cena teh peči znašala 10 milijonov dolarjev, mi pa nismo imeli deviz, so nam ponudili svojo pomoč, vendar so se razmere spremenile in smo peči nabavili v Angliji. 3) Oni so nas pripeljali v stik z ameriško firmo ‚Brassart‘ in nam pomagali skleniti pogodbo za izgradnjo Blumink – valjarna v Zenici.«⁸

Druga jugoslovanska prošnja, ki jo je Brajnik posredoval Danu, so bili vrtalni stroji za nafto in cevi za naftne vrtime. Brajnik mu je na sestanku predstavil moža, katerega obraz je Dan takoj prepoznal s slik – Borisa Kidriča.⁹ Ta je Danu pojasnil, kaj natančno potrebuje, in Dan je prošnjo prenesel naprej (Ettinger, 1992, 305). O tem je v zaupnem poročilu leta 1968 pisal tudi Edo Brajnik: »Leta 1949 so nam na prošnjo tovariša Kidriča dostavili pet vrtalnih garnitur za nafto (250 vagonov materiala), ki so bile pod embargom za izvoz v IB države.«¹⁰ V analizi stikov z Izraelom iz leta 1952 je zapisano tudi, da je izraelska stran vrtalne stroje »plačala s svojim denarjem, ker takrat nismo imeli na razpolago prostih deviz«.¹¹

Naštete posle naj bi izpeljala mešana družba z izraelskimi partnerji Ephraimom Illinom, Avrahamom Friedmanom in Meirjem Gironom ter jugoslovanskimi strokovnjaki, ki jih je vodil mož z imenom Milnović. »Izraelsko-jugoslovanska družba, ki je vzniknila na mojo pobudo, je šla naprej z veliko drugimi posli, ki me niso prav nič zanimali, a sem bil vesel, da se je njeno delovanje nadaljevalo«, se je spominjal Shaika Dan in v nadaljevanju omenil, da so bili prek te družbe nabavljeni tudi luksuzni avtomobili znamk Chevrolet in Cadillac za jugoslovanski državni vrh (Ettinger, 1992, 306). Poleg tega je Jugoslavija z izraelskim posredovanjem večkrat kupila tudi »kritične surovine za industrijo (bombaž, kavčuk, nafto in njene derivate), ki bi jih naša država v tedanjih pogojih težko nabavila«.¹²

Poleg gospodarskih uslug naj bi Izrael pomagal Jugoslaviji tudi v nekaterih političnih zadevah. Tako naj bi Brajnik nekoč poklical Dana in mu povedal, da si Jugoslavija zelo želi vabila na konferenco azijskih socialistov v Rangoonu, na kateri je sodelovala izraelska vladna stranka Mapai. Izraelski zunanji minister Moše Sharett, ki je imel v Aziji odlične zveze, je menda posredoval pri azijskih socialistih in jugoslovanska partija je prejela vabilo na konferenco (Ettinger, 1992, 309). Zveza komunistov Jugoslavije se je konference azijskih socialistov v Rangoonu januarja 1953 udeležila kot opazovalka, za-

8 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

9 Shaika Dan v spominih ni navedel njegovega imena, omenil je le, da je bil Slovenec in minister v jugoslovanski vladi, doma iz istega kraja kot Brajnik.

10 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 32, Podsetnik, 30. 1. 1968.

11 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952. Gl. tudi: ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 162, Informacija o nekadašnji obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

12 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 172, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952. Gl. tudi: ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 162, Informacija o nekadašnji obaveštajnoj saradnji, činjenju uzajmnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973.

stopala sta jo Milovan Đilas in Aleš Bebler, konferenca pa se je zapisala v zgodovino kot predhodnica izvenblokovskega povezovanja in kasnejšega gibanja neuvrščениh.

Leta 1950 je bilo vzpostavljeno tudi sodelovanje obveščevalnih služb Izraela in Jugoslavije. Te je Shaike Dan svojemu biografu Amosu Ettingerju očitno zamolčal – v Danovi biografiji *Blind Jump*, ki se v delih o Jugoslaviji pretežno ujema z zapisi v dokumentih UDV/SDV, jugoslovansko-izraelsko obveščevalno sodelovanje v začetku petdesetih let sploh ni omenjeno. Toliko bolj zgovorni so dokumenti jugoslovanske UDV/SDV, ki jih je Edo Brajnik leta 1974 predal slovenski SDV. Na podlagi starejših poročil UDV je peti sektor SDV za Jugoslavijo o izraelsko-jugoslovanskem obveščevalnem sodelovanju leta 1973 zapisal: »Avgusta 1950, v času povečanega pritiska IB držav na našo državo, demonstrativnih premikov enot vzdolž meje in pričakovanja vojaške akcije proti nam, je prišlo do načelnega dogovora o obveščevalnem sodelovanju (tedanji funkcionarji UDV so ocenili, da je izraelska obveščevalna služba sposobna priti do informacij, ki bi nam pomagale pri ocenjevanju varnostnih razmer). Na drugi strani je bila izraelska obveščevalna služba zainteresirana za informacije o arabskih državah. Načelni dogovor Brajnik–Dan iz avgusta 1950, ki je bil razdelan in konkretiziran v njihovih kasnejših pogovorih v letih 1951 in 1952, je predvideval: da bomo mi (UDV) zbirali in jim (IOS) dostavljali vojaške in druge (politične in gospodarske) podatke o arabskih državah, v prvi vrsti o Egiptu, oni pa nam to isto o sosednjih in drugih IB državah; da bodo poslali svoje oficirje na Madžarsko, v Romunijo in Bolgarijo /.../ ki bi delali po našem nalogu. /.../; da bo UDV napotila oficirje v Kairo, po možnosti tudi v Damask in Bejrut, ki bi delali po njihovem nalogu. /.../; da se bo izmenjava informacij opravljala v Parizu; da bodo najnujnejše informacije poslane z depešami, druge pa s kurirsko pošto enkrat mesečno. Z naše strani sta bila aprila 1951 poslana dva oficirja v Kairo (Nijaz Dizdarević in Mirko Pandurović) in eden pred njima v Bejrut (Čedo Cvrlija). Oni s svoje strani do novembra 1951 niso poslali posebnih oficirjev v IB države po našem nalogu, kot je bilo dogovorjeno /.../ S padcem reakcionarnega režima Faruka leta 1952 in vzpostavitvijo Republike Egipt junija 1953 je prišlo do prekinitve obveščevalnega sodelovanja z IOS, kakršna se je odvijala v predhodnem obdobju. Vendar so se kontakti in medsebojne usluge nadaljevale skoraj do samega IV. plenuma ZKJ, 1. julija 1966.« Poročilo SDV med temi uslugami navaja izmenjavo pism med Davidom Ben Gurionom in Titom januarja in maja 1963, izraelsko prošnjo, da bi jugoslovanska stran posredovala v Egiptu za izmenjavo zaprtih obveščevalcev, predlog voditeljev Mossada, da bi se sestali z vodstvom SDV januarja 1966, jugoslovansko prošnjo, da bi izraelska obveščevalna služba pred Titovim obiskom v Južni Ameriki leta 1963 zbrala informacije o delovanju srbske, hrvaške in slovenske emigracije ter druge podatke, pomembne za predsednikovo osebno varnost, »isti angažma z IOS pa je bil dosežen tudi ob obisku predsednika republike v Avstriji«.¹³

Pobuda za obveščevalno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom je leta 1950 prišla z jugoslovanske strani, a ta z delom izraelskih obveščevalcev sprva ni bila zadovoljna. V

13 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 162–165, Informacija o nekadašnji obaveštajni saradnji, činjenju uzajimnih usluga i kontaktima između naše i izraelske obaveštajne službe, 22. 5. 1973. Gl. tudi: ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, Informacija o dosadašnjoj saradnji sa Jeshayahu Dannom, 21. 12. 1966.

analizi jugoslovansko-izraelskih stikov iz konca leta 1952 je zapisano, da je jugoslovanska stran leta 1951 z depešami Izraelcem kar sedemkrat poslala pomembne informacije, »oni pa nam nobene«. Zato se je Edo Brajnik novembra 1951 sestal s Shaikejem Danom in mu povedal, da »v dosedanjem sodelovanju niso pokazali dovolj razumevanja za naše potrebe, da s prejetim materialom o IB državah nismo zadovoljni /.../, da še niso poslali oficirjev v sosednje IB države in da je takšen odnos med dvema službama, ki sodelujeta, nevdržen. Dan je bil malce presenečen nad takšnim tonom, a se je strinjal /.../ Prepričeval je tovariša Brajnika, da se bo to popravilo. Zares, po določenem času smo prejeli precej več materialov, tako po količini kot po kvaliteti.«¹⁴ Večina informacij, ki so jih v arabskih državah zbirali jugoslovanski obveščevalci, je prihajala iz Egipta – šlo je za dokaj podrobne podatke o egiptovski vojski ter nekaj podatkov o vojaškem udaru in egiptovskem gospodarstvu, manj informacij pa je bilo iz Libanona in Sirije.¹⁵ Podatki, ki jih je izraelska stran zbirala za Jugoslavijo v sosednjih državah vzhodnega bloka, so se večinoma nanašali na Madžarsko ter nekaj na Romunijo, Bolgarijo, Albanijo in Češkoslovaško, izraelski obveščevalci pa so spremljali tudi premike sovjetskih enot na Madžarskem, v Romuniji in v Avstriji.¹⁶ »Poleg vsega tega so nam Danovi sodelavci konec oktobra 1951 izročili Marijo Fišer (Zagrebcanka, med vojno kurir Mestnega komiteja Zagreb za vezo s CK KPH. Agent GSP – kar je bilo ugotovljeno na podlagi nemških dokumentov, najdenih nekaj dni po njenem odhodu v Izrael. Izročili so nam jo na našo zahtevo. V Izraelu ilegalno aretirana in ilegalno vkrcana na ladjo 30. X. 1951 ponoči ter predana našemu oficirju, ki je bil specialno s to nalogo na ladji).«¹⁷ Na podlagi zbranih podatkov je UDV konec leta 1952 obveščevalno sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom že ocenjevala kot »objestransko koristno«.¹⁸

SPOLZKI DIPLOMATSKI PARKET

Jugoslavija in Izrael sta navezala diplomatske odnose kmalu po razglasitvi izraelske države, najprej na ravni konzulatov in leta 1949 na ravni poslaništev (Životić, 2008, 492). Začetek spora z Informburojem sredi leta 1948 sprva ni vplival na jugoslovansko politiko do Izraela. Še 29. septembra 1948 je Edvard Kardelj na zasedanju Generalne skupščine ZN podpiral sovjetska stališča ter obtoževal ZDA in druge članice Varnostnega sveta, da si ne prizadevajo dovolj za uveljavitev resolucije ZN o delitvi Palestine in preveč zadržano opazujejo agresijo arabskih držav na Izrael. Izrazito proizraelska stališča je Jugoslavija umirila šele, ko je javno obelodanila svoj spor s Sovjetsko zvezo. Hkrati je začela v odnosih z arabskimi državami s pridom izkoriščati prvotno zavzemanje jugoslovanske diplomacije za palestinsko federacijo. Taktika je obrodila sadove že konec leta 1949, ko so arabske države podprle Jugoslavijo v tekmi za sedež nestalne članice Varnostnega sve-

14 ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 173–174, Analiza i ocena akcije br. 1, 6. 12. 1952.

15 Prav tam, s. 174–177.

16 Prav tam, s. 177–181.

17 Prav tam, s. 182.

18 Prav tam, s. 185.

ta ZN (Petrović, 2006, 50–51). Izrael je na drugi strani glasoval za jugoslovansko tekmičo Češkoslovaško, ki jo je podpirala Sovjetska zveza (Shay, 2008, 478).

Kljub občasnim nihanjem se je sodelovanje med Jugoslavijo in Izraelom čedalje bolj krepilo. Dobri odnosi so bili vzpostavljeni zlasti s federacijo judovskih sindikatov Histradut (Ivanković, 2009, 105) in z izraelsko vladno stranko Mapai, katere predstavniki so novembra 1953 obiskali Jugoslavijo (Petrović, 2006, 51). Mapai je bila ena od dveh izraelskih delavskih strank, a v nasprotju z Mapam, ki je bila prosovjetsko usmerjena, zahodno naravnana. Iz njenih vrst je izšla večina izraelskih voditeljev, ki so se uveljavili v boju za neodvisnost Izraela: David Ben Gurion je bil prvi izraelski predsednik vlade, Moše Sharett prvi zunanji minister, Golda Meir ministrica za delo.

Hkrati je Jugoslavija navezovala stike tudi z arabskimi državami, najprej s Sirijo in kasneje z Egiptom, Jordanijo in Libanonom (Životić, 2008, 491). V začetku leta 1952 je Jugoslavijo obiskala sirska vojaška delegacija, arabski obisk v Jugoslaviji pa je naletel na buren izraelski odziv. Ker je bila v bližnjevzhodni politiki pomembna recipročnost, je konec leta 1952 Jugoslavijo obiskala tudi izraelska vojaška delegacija, a se je tokrat ostro odzvala Sirija. Jugoslovanski poslanik v Siriji Mihajlo Javorski je o negodovanju sirske oblasti obvestil zunanje ministrstvo, namestnik jugoslovanskega zunanjega ministra Aleš Bebler pa je odgovoril, da si Jugoslavija želi arabskega prijateljstva, a ne na račun diskriminacije Izraela (Petrović, 2006, 52). Kako spolzek je bil bližnjevzhodni diplomatski parket, dokazuje tudi izraelski odziv na jugoslovansko podporo resoluciji, s katero so ZN maja 1951 obsodili izraelsko bombardiranje sirske vasi v obmejnem pasu. Izraelski poslanik v Beogradu Moše Ishay je zaradi jugoslovanske podpore resoluciji protestiral pri jugoslovanskih oblasteh, zunanje ministrstvo pa mu je odgovorilo, da »smo za resolucijo glasovali zato, ker bi se lahko tudi sami znašli v položaju, ko bi morali, glede na grožnje informbirojevskih dežel, zahtevati spoštovanje odločitev Varnostnega sveta« (Ivanković, 2009, 102).

O razdvojenosti jugoslovanske politike do Bližnjega vzhoda priča tudi pogovor med izraelskim poslanikom Yoranom in jugoslovanskim zunanjim ministrom Edvardom Kardeljem 18. januarja 1952. Izraelski poslanik se je s Kardeljem pogovarjal o resoluciji ZN o vrnitvi palestinskih beguncev, ki jo je podprla tudi Jugoslavija. Yoran je poudaril, da bi bila vrnitev palestinskih beguncev za Izrael zelo zahteven zalogaj, hkrati pa bi ogrozila državno varnost, kajti »Arabci so napadli Izrael in ne obratno, zato je povratak beguncev in nastanek pete kolone za Izrael vprašanje varnosti«. V imenu izraelske vlade je prosil Kardelja, naj Jugoslavija pred glasovanjem v Generalni skupščini revidira svoje stališče, ta pa mu je odvrnil, da morebitna sprememba jugoslovanskega stališča ne bi nič spremenila, saj je večina članic resolucijo podpirala. Hkrati je orisal glavna načela jugoslovanske politike do Bližnjega vzhoda: »Naše simpatije so bile za Izrael, a tudi sami imamo zunanjepolitične težave, ki nam ne dovolijo, da bi vedno zavzeli zanj zadovoljivo stališče. /.../ Za naše stališče glede Bližnjega vzhoda ni mogoče reči, da je proarabsko. Smo pa pogosto prisiljeni, da stvari gledamo skozi našo prizmo.«¹⁹

V začetku petdesetih let je Jugoslavija razmeroma spretno krmarila med sprtima stranema na Bližnjem vzhodu in navezala dobre odnose tako z Izraelom kot z nekaterimi

19 ARS, AS 1277, sk. 32, mapa 8, dok. 10, Dosje XXV /depeše, izveštaji idr./, januar 1952, s. 10.

arabskimi državami. Prizadevala si je za pomirljivo politiko sodelovanja z obema stranema, a je s tem tako na izraelski kot na arabski strani pogosto zbujala sume in nerazumevanje.

V letih 1952 in 1953 je bližnjevzhodne razmere močno zapletel obrat v sovjetski politiki do Izraela. Stalinova protisemitska kampanja v Sovjetski zvezi in državah vzhodnega bloka je dosegla vrelišče in februarja 1953 je Sovjetska zveza prekinila diplomatske odnose z Izraelom. Jugoslovanska politika do Izraela je postala še previdnejša, po Titovem zblizanju z Naserjem pa se je čedalje bolj nagibala na stran arabskih držav. Pomemben dejavnik obrata v jugoslovanski bližnjevzhodni politiki je bila doktrina aktivne miroljubne koeksistence, ki je sredi petdesetih let postala središče jugoslovanske zunanje politike. Po sueški krizi in britansko-francosko-izraelski avanturi na Sinaju leta 1956 se je prostor za politično zavezništvo med Jugoslavijo in Izraelom čedalje bolj ožil, dokler se ob šestdnevni vojni leta 1967 in jugoslovanski prekinitvi diplomatskih odnosov z Izraelom ni zaprl. Toda tajni stiki med Jugoslavijo in Izraelom, ki sta jih z vednostjo voditeljjev obeh držav ohranjala Edo Brajnik in Shaike Dan, kljub temu niso zamrli.²⁰

20 Edo Brajnik je v poročilu iz leta 1967 Shaikeja Dana, ki je v Jugoslaviji večinoma uporabljal ime Yeshayahu Dan, opisal: »Osební prijatelj Ben Guriona, Eškola, Golde Meir /.../ povezan neposredno s predsednikom vlade. Formalno ni član vlade, a sodi v izraelsko ožje vodstvo. Politično je pristaš Ben Guriona in Dayana, hkrati pa je osebno zelo povezan z Eškolom. V Izraelu spada med realne politike /.../ v javnosti se prav posebej ne izpostavlja. /.../ Veliko se giblje na relaciji Izrael-Švica-Dunaj-Budimpešta-Bukarešta, kakor tudi na relaciji London-New York in občasno Buenos Aires.« (ARS, AS 1931, šk. 310, mapa 1, s. 16, Osnovni podaci: Y. Dan, 1967.)

YUGOSLAV-ISRAELI SECRET COOPERATION IN THE SHADOW OF THE FIRST ARAB-ISRAELI WAR AND THE CONFLICT WITH COMINFORM (1948-1953)

Mateja REŽEK

University of Primorska, Science and Research Centre,
Garibaldijeva 1, 6000 Koper, Slovenia
e-mail: mateja.rezek@fhs.upr.si

SUMMARY

The period between 1948 and 1953 was one of the most difficult ones for Yugoslavia, as well as for Israel. In the shadow of the Cold War the two states were just asserting themselves on the international scene, with Yugoslavia confronted by a conflict with the Cominform and international isolation, and the newly established Jewish state faced with war and conflicts with its neighbouring Arab countries. But this was also the period of a most active cooperation between Yugoslavia and Israel. After 1953, in fact, the space for cooperation between the two states became increasingly restricted, as the doctrine of active peaceful coexistence, which led to a new Yugoslav Middle East strategy of establishing links with the Arab countries, became the centre of Yugoslav foreign policy.

Based on archival material from the State Security Administration (UDB) and other historical sources, as well as scientific and memoir literature, this paper sheds light on the secret Yugoslav-Israeli contacts between 1948 and 1953, particularly on the illicit traffic in arms for the Israeli army and their transit across Yugoslavia before and during the first Arab-Israeli war, on Israel supplying Yugoslav industry with western technology during the period of its conflict with the Cominform, and on the cooperation of intelligence services of the two countries, the UDB and the Mossad, in the early '50s. The secret contacts between the two states are dealt with in a broader context of international policy shaped by the Cold War, and an outline of Yugoslavia's fairly artful diplomatic manoeuvring between the two sides in conflict in the Middle East in the first half of the 1950s is offered. Yugoslavia strived to lead an appeasement policy of cooperation with Israel and the Arab countries, but only managed to raise suspicion and cause misunderstandings with it on either side.

The secret contacts between Yugoslav UDB and Jewish organisations, dating back to 1946, were established for the purpose of illegal immigration of Eastern-European Jews to Palestine. During the first Arab-Israeli war and at the time of the Yugoslav conflict with the Soviet Union the secret cooperation between the two countries grew even stronger, and the early post-war connection between Edo Brajnik, head of the fifth section of Yugoslav UDB, and Israeli agent Shaiké Dan expanded into a full-blown political, military, intelligence and economic cooperation. The archival sources, especially the UDB documents of key importance to this study, are scarce and incomplete, but at the same time very telling, as they prove that the secret contacts between the two countries were stronger and livelier than their diplomatic relations and not infrequently in contrast with the latter.

Key words: Yugoslavia, Israel, First Arab-Israeli War, Cominform, State Security Administration, Edo Brajnik, Shaiké Dan

VIRI IN LITERATURA

- ARS, AS 1931** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve/Uprava državne varnosti (AS 1931).
- ARS, AS 1277** – Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana (ARS), fond 1277, Edvard Kardelj (AS 1277).
- Meir, G. (1987):** Moj Izrael. Zagreb, Naprijed.
- UNISPAL** – United Nations Information System on the Question of Palestine. Resolution of 17 April 1948 [S/723]. <http://unispal.un.org/UNISPAL.NSF/0/9612B691FC54F280852560BA006DA8C8>
- Žitnik, E. (2001/2002):** Prijatelj: dokumentarni film. Ljubljana, RTV SLO. <http://www.rtv slo.si/odprtikop/dokumentarci/prijatelj/>
- Brown, C. (ur.) (2004):** Diplomacy in the Middle East: The International Relations of Regional and Outside Powers. London – New York, IB Tauris.
- Ettinger, A. (1992):** Blind Jump: The Story of Shaike Dan. New York, Cornwall Books.
- Fawcett, L. (ur.) (2005):** International Relations of the Middle East. New York, Oxford University Press.
- Gilbert, M. (2008):** Israel: a History. New York, Harper–Perennial.
- Golan, G. (1990):** Soviet Policies in the Middle East from World War Two to Gorbachev. Cambridge, Cambridge University Press.
- Halliday, F. (2005):** The Middle East in International Relations: Power, Politics and Ideology. New York, Cambridge.
- Ivanković, M. (2009):** Jevreji u Jugoslaviji (1944–1952): kraj ili novi početak. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Morris, B. (2008):** 1948: a History of the First Arab–Israeli War. New Haven, Yale University Press.
- Petrović, V. (2006):** Jugoslavija stupa na Bliski istok: stvaranje jugoslovenske bliskoi-stočne politike 1946–1956. Beograd, Institut za savremenu istoriju.
- Režek, M. (2013):** Jugoslavija in nastanek Izraela: delitev Palestine in ilegalno preseljevanje Judov (1945–1948). Acta Histriae, 3/2013, 361–376.
- Shay S. (2008):** Israel and Yugoslavia Between East and West. V: Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.
- Životić, A. (2008):** Jugoslavija i Bliski istok (1945–1956). V: Spoljna politika Jugoslavije 1950–1961: zbornik radova. Beograd, Institut za noviju istoriju Srbije.